

DIEREN IN HET DERDE RIJK

Jan Mohnhaupt

Dieren in het Derde Rijk

Vertaald uit het Duits door Jeske Nelissen en Ronnie Boley

HOLLANDS DIEP

AMSTERDAM

2021

Oorspronkelijke titel: *Tiere im Nationalsozialismus*
Oorspronkelijk uitgegeven door: Carl Hanser Verlag, 2020
© Jan Mohnhaupt, 2020
© Vertaling uit het Duits: Jeske Nelissen en Ronnie Boley, 2021
© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2021
© Omslagfoto: Heinrich Hoffmann, akg-images
Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Utrecht
Typografie: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 488 6050 0
ISBN 978 90 488 6051 7 (e-book)
NUR 686

www.hollandsdiep.nl
www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor mijn grootvaders Hans en Hans

Inhoud

Proloog – <i>De wereld achter het prikkeldraad</i>	9
Herrentiere en Menschentiere	13
In het spoor van de dieren	17
Grenzen trekken	18
1 Bloedbanden	20
Hitlers honden	23
Het ras van de ritmeester	26
Doodsvijand en totemdier	31
De rivale van juffrouw Braun	35
Woeste beesten	38
2 Voedselaffiniteiten	45
Varkensland Pommeren	48
De mobilisatie van vet	57
Verboden vlees	63
3 Ontpopping	69
Lesmateriaal	73
Bestrijd de kosmopoliet	78
Een vijandbeeld scheppen	83
Jeugdwaan	86
4 Morituri	91
Object van haat en Herrentier	95
Leven aan de rand van de samenleving	98
De aantrekkingskracht van het roofdier	102
Geketende katten	106

5	Raufbold	110
	Gezet en geliefd	112
	Op jacht naar een aanvoerder	115
	Het monster van Rominten	121
	Pracht en trammelant	124
	Het oerrund op het spoor	128
	Onder Duitse bomen	131
	Mensenjacht	136
	Het einde van de jachtmeester	138
6	Oorlogsvlees	145
	De oversteek van de Boeg	147
	Vastgelopen en ingevroren	152
	Oorlogsoep	158
	Kameraad paard	160
	Duitsland – paardenland	164
	Epiloog – <i>De laatste stonde der honden</i>	168
	Het totale dier	172
	Het einde van Blondi	174
	Wolfstijd	176
	Dankwoord	178
	Noten	179
	Literatuurlijst	205
	Bronvermelding van de motto's	235
	Fotoverantwoording	237
	Register	239

Proloog

De wereld achter het prikkeldraad

Wat een verbazingwekkende hiërarchie onder de dieren! De mens ziet hen zo, zoals hij hun eigenschappen heeft gestolen.
Elias Canetti, *Die Provinz des Menschen*

Midden in Duitsland, in de schaduw van beuken en eiken op de noordhelling van een berg, ligt een dierentuin. Hij is piepklein, maar toch is er behalve een vijver met goudvissen, apen en volières voor vogels ook een berenkuil. Die is zo'n 10 bij 15 meter groot. Er staan banken omheen voor de mannen die hier hun middagpauze doorbrengen. Sommigen van hen plagen de apen, anderen kijken naar twee jonge beren die op hun achterpoten zijn gaan staan en zich met geheven voorklauwen door de omheining proberen te wurmen. Karl Koch heeft de dierentuin laten aanleggen, zo maakt hij in een officieel stuk bekend, om zijn medewerkers 'verstrooiing en vermaak' te bieden en hun 'dieren te laten zien in hun schoonheid en karakteristieke aard, die ze anders in de vrije natuur nauwelijks zouden kunnen observeren en leren kennen.'¹

De mannen die de dierentuin hebben aangelegd, bevinden zich vlak ernaast, 'achter het hek', zoals Koch de 3 meter hoge en 3 kilometer lange schrikdraadomheining noemt. Daarachter ligt een uitgestrekt, hellend terrein. In de zomer is het droog en stoffig, in de winter waaien er ijzige winden. Eindeloze rijen houten barakken staan hier dicht op elkaar.

De Zoologische Garten Buchenwald, zoals de kleine dierentuin officieel heet, en het gelijknamige concentratiekamp liggen op nog geen steenworp afstand van elkaar. Van het crematorium tot aan de berenkuil is het misschien tien, hooguit vijftien stappen. Het ‘hek’ daartussen was ooit de grens tussen het Buchenwald van de gevangenen en dat van de bewakers, opzichters en civiele werknemers. Het vormde de grens tussen mens en dier aan de ene kant en *Untermensch* aan de andere. Het ‘hek’ was de scheiding tussen werelden.

Tegenwoordig herinnert nog maar weinig aan de dierentuin die de ss in 1938, meteen naast het kamp, als ‘recreatieterrein’ liet aanleggen. In 1993 is de Gedenkplaats Buchenwald begonnen de overblijfselen ervan bloot te leggen. Enkele fundamenten waren behouden gebleven, waaronder die van de berenkuil, die de tijd onderstruiken en bladeren heeft doorstaan. ‘We wilden de dierentuin weer zichtbaar maken,’ vertelt Rikola-Gunnar Lüttgenau, woordvoerder van de gedenkplaats. Dat gebeurde vooral om didactische redenen: ‘Het is verbijsterend je voor te stellen dat de nazi’s met hun kinderen de dierentuin bezochten en naar beesten kwamen kijken, terwijl pal daarnaast mensen stierven. Je beseft dan dat iets wat je heel gewoon vindt, zoals een dierentuin, ook deel kan uitmaken van een wereld waar je absoluut niet bij wilt horen.’

Wie nu de ruïne van het berenverblijf bezichtigt en om de lage bakstenen muur en de overblijfselen van de klimrots heen loopt, merkt nog steeds hoe dicht deze voormalige idylle bij het concentratiekamp lag. Blijkbaar fungeerde de dierentuin als een soort ‘kamerscherm’. Dat verborg wel niets, maar schermde het gebied van de opzichters af van het gevangenkamp. ‘De ss had het mooi voor elkaar,’ zegt Lüttgenau.

Het onderzoek naar de kampdierentuin is tot nu toe heel beperkt gebleven, maar zowel in historische beschrijvingen als in krantenartikelen en notities van vroegere gevangenen duikt de plaats steeds weer op.² Ook inspireerde de dierentuin de auteur Jens Raschke in 2014 tot een toneelstuk voor kinderen: *Wat de neushoorn zag toen hij*

over het hek keek. Die titel verwijst naar een anekdote uit een ooggetuigenverslag.³ In de dierentuin van Buchenwald zou een neushoorn hebben gewoond, in elk geval een poosje. Sabine Stein, hoofd van het archief van de gedenkplaats, kent het verhaal. Er is echter geen bewijs voor: ‘Overlevenden die hier herdenkingsbijeenkomsten bezochten, heb ik er steeds weer naar gevraagd,’ vertelt Stein. ‘Maar van een neushoorn kon niemand zich iets herinneren.’

Hoewel die neushoorn dus een legende is, was de dierentuin van Buchenwald echt en bovendien niet de enige in zijn soort. Zelfs in het vernietigingskamp Treblinka waren er als vermaak voor de bewakers een duiventil en hokken met vossen en andere wilde dieren.⁴

In Buchenwald moesten de gevangenen de dierentuin aanleggen. De dieren, die vooral afkomstig waren uit de dierentuin in Leipzig, waren gekocht met het schamele loon dat de gevangenen voor hun dwangarbeid in de naburige fabrieken, werkplaatsen en steengroeves ontvingen.⁵ Als er dieren gewond raakten, kregen de gevangenen daar vaak de schuld van. Als een dier stierf, moesten zij de vervanging betalen, in de vorm van een ‘vrijwillige omslag’.⁶

Baantjes als dierverzorger waren populair, vooral bij de berenkuil, want wie daar werd ingezet had altijd toegang tot vlees en honing. Wie er eenmaal gewerkt had, wilde zijn baan niet meer kwijt. Ook de Joodse gevangene Hans Bergmann was bereid daar het een en ander voor op het spel te zetten. In oktober 1939 schreef hij een brief aan het kamphoofd en verzocht hem ‘alleronderdanigst’ weer bij de beren te mogen werken, omdat de huidige verzorger het met vier dieren – waaronder het drachtige vrouwtje ‘Betty’ – niet alleen zou afkunnen. Al het mogelijke moest gedaan worden om de jongen erdoorheen te slepen. Bovendien, merkte Bergmann op, ‘hecht ik erg aan de dieren en ben ik er vast van overtuigd de vier beren samen met de zigeuner over een paar weken geheel afgericht te krijgen en de jongen groot te brengen’.⁷

Voor het werk met de beren schakelden de bewakers inderdaad bij voorkeur Sinti en Roma in, zoals Lüttgenau bevestigt. ‘Zigeu-

ners' – zo wilde het destijds heersende racistische cliché – verhuurden zich als artiesten en goochelaars en lieten ook vaak dansberen optreden. 'Daarom ging de ss er kennelijk van uit dat zij "van nature" heel goed met deze dieren konden omgaan', aldus Lüttgenau.

Het kamphoofd stuurde Bergmanns brief door aan Karl Koch, zijn baas. Koch was commandant van het concentratiekamp Buchenwald. Hij woonde op de zuidhelling van de berg, de zonzant, waar hij ook nog de ss-Falkenhof had laten aanleggen, met kooien voor uilen, arenden en raven, en omheinde terreinen voor wolven, herten en wilde zwijnen. Terwijl de dierentuin naast het kamphek was voorbehouden aan bewakers en civiel personeel van Buchenwald, kon de bevolking van Weimar in het weekend de valkenhof bezoeken. De inwoners van de stad wisten wel van het bestaan van de dierentuin, omdat de ss prentbriefkaarten verkocht, waarop de bruine beren van Buchenwald splend waren afgebeeld.⁸ Daarnaast stond de tekst: DIERENTUIN BUCHENWALD.

De beren van Buchenwald. Prentbriefkaarten zoals deze verkocht de ss ook in het naburige Weimar.

Ook Ilse Koch, de vrouw van de kampcommandant, wandelde met haar kinderen vaak door de kleine diertuin. En daarbij kwam ze steeds langs het 'hek'. Al was het verder streng verboden daar te fotograferen, in het familiealbum bevinden zich foto's van Karl Koch met zijn zoon Artwin, tijdens het voeren en aaien van de dieren.⁹ Enkele jaren later zou Ilse Koch voor een Amerikaanse militaire rechtbank beweren het hek noch het kamp daarachter ooit gezien te hebben.¹⁰

Karl Koch wilde niet dat de dieren gepest werden en verbood per dienstbevel 'iedere vorm van voeren en plagen'.¹¹ Wie de dieren toch iets aandeed, wie bijvoorbeeld over de muur naar de berenrots klauterde of zelfs maar tegen een van de kooien leunde, kon op straf rekenen. Dat gold ook voor ss-personeel. De dieren moest het immers goed gaan. Het verzoek van gevangene Bergmann zal daarom overtuigend op hem zijn overgekomen, en dus steunde hij diens vraag om als berenverzorger te worden ingezet. Maar naast zijn handtekening plaatste hij de volgende aantekening: 'Als een jong bezwijkt, zwaar straffen.'¹²

Herrentiere en Menschentiere

Karl Kochs zorg om het welzijn van de dieren in zijn diertuin zou al te makkelijk zijn af te doen als een verontrustende anekdote zonder verdere betekenis, als ze geen onderdeel was van het systematisch opschuiven van grenzen, waardoor geselecteerde dieren *Herrentiere* werden en mensen welbewust tot *Menschentiere* en *Untermenschen* werden gedegradeerd. Voor hooggeplaatste nationaalsocialisten vormden de bescherming van dieren en misdrijven tegen de menselijkheid geen tegenstelling, integendeel, zij geloofden zelfs tot een 'morele elite' te behoren. Zoals Heinrich Himmler, die in 1943 in een geheime toespraak in Poznan pochte: 'Of er bij de aanleg van een tankgracht 10.000 Russische vrouwen van uitputting neerval-

len of niet, interesseert me alleen in zoverre die tankgracht voor Duitsland gereedkomt. Wij zullen nooit onnodig bruut en harteloos zijn: dat is duidelijk. Wij Duitsers, die als enigen op de hele wereld een fatsoenlijke houding hebben tegenover het dier, zullen ook een fatsoenlijke houding aannemen tegenover deze mensdieren.¹³

Ook Rudolph Höss, kampcommandant van Auschwitz, vond het nodig nadruk te leggen op de bijzondere relatie die hij al sinds zijn kindertijd met dieren had. Hij was vooral dol op paarden.¹⁴ Gedurende zijn tijd in Auschwitz zocht hij meestal hun nabijheid op wanneer het hem niet meer lukte het dagelijkse doden plichtsgetrouw en gehoorzaam te verantwoorden: 'Ik moest het vernietigingsproces, het massaal moorden blijven uitvoeren, blijven doorstaan, en ook mijn diepste innerlijke roerselen koel blijven aanzien,' schreef hij in zijn herinneringen, die hij na de oorlog tijdens zijn gevangenschap in Polen optekende. 'Wanneer ik erg van streek was door een of andere gebeurtenis, was ik niet in staat naar huis naar mijn gezin te gaan. Dan ging ik paardrijden en verjoeg zo de gruwelijke beelden, of ik ging vaak 's nachts naar de paardenstallen en vond daar rust bij mijn lievelingen.'¹⁵ Terwijl Himmler dieren van stal haalde om de morele superioriteit van het naziregime te benadrukken, voerde Höss paarden op als bewijs voor zijn gevoelige, meelevende karakter. Het meeste medelijden had hij echter met zichzelf vanwege alles wat hij had 'moeten aanzien'.

De verhalen over de zorgen van Koch om zijn diertuindieren, over de vlucht van Höss naar zijn paarden en ook die over de zo vaak aangehaalde zwakke plek van Hitler voor herdershonden, zijn vooral ook onderdeel van de legende over de moderne dieren- en natuurbescherming van de nationaalsocialisten die in zekere zin tot op heden heeft standgehouden. Nog altijd wordt erop gewezen dat Hitler al in het eerste jaar van zijn bewind een nieuwe dierenbeschermingswet heeft uitgevaardigd, die internationaal gold als vooruitstrevend en in de Bondsrepubliek tot 1972 grotendeels ongewijzigd van kracht bleef. Op grond van die wet moesten dieren in het Duitse Rijk voor

het eerst worden beschermd ‘omwille van zichzelf’. Die wet leverde de zelfverklaarde dierenvriend Hitler zelfs een Amerikaanse onderscheiding op.¹⁶ Göring was in zijn functie als minister-president van Pruisen al eerder tekeergegaan tegen elke vorm van dierproeven en had ‘vivisectionisten’ bedreigd met het concentratiekamp – een van de eerste keren trouwens dat kampen in het openbaar genoemd werden. Maar in dit geval bleef het bij loze dreigementen.¹⁷

Al deze zaken zijn alleen schijnbaar in tegenspraak. Want de bescherming van dieren is nauw verbonden met fundamentele overtuigingen in de nazi-ideologie. Een van de weinige historici die zich tot dusver met dieren in de naziperiode hebben beziggehouden is Maren Möhring. In een artikel heeft zij in detail onderzocht hoe de verhouding van mens en dier in het nationaalsocialistische Duitsland is veranderd. De op het eerste gezicht zo tegenstrijdige ideeën van de nationaalsocialisten over dierenbescherming zijn niet te verklaren als een puur propagandamiddel, dat uiteindelijk ‘niet serieus’ was bedoeld, noch als een positief aspect dat geheel losstaat van het overige nazigedachtengoed. Veeleer vormden ze een ‘integraal onderdeel van de nieuwe maatschappelijke ordening op volksnationaal-racistische grondslag’.¹⁸ Of anders gezegd: een ideologie waarin de waarde van het leven wordt afgemeten aan het ‘nut’ voor de eigen ‘levensgemeenschap’ maakt geen onderscheid tussen ‘mens’ en ‘dier’, maar tussen ‘nuttig’ en ‘levensonwaardig’ leven. Het is een logisch uitvloeisel van dat ideologische denken om sommige dieren speciaal te beschermen en sommige mensen op hun beurt tot ‘ongedierte’ te verklaren en ze systematisch uit te roeien.

Dat blijkt weer eens heel scherp in Buchenwald: commandant Karl Koch, die zo bezorgd was om het welzijn van de dierentuindieren, liet voor zijn plezier gevangenen in de berenkuil gooien om te kijken hoe ze door de dieren werden verscheurd.¹⁹ Leopold Reitter, een overlevende van Buchenwald, getuigde na de bevrijding van het concentratiekamp: ‘Nog in 1944, toen in het kamp grote hongersnood heerste, kregen de roofvogels, beren en apen elke dag vlees.

Uiteraard werd dat weggehaald uit de keuken van de gevangenen en onttrokken aan hun voeding.²⁰

Er zijn een heleboel van dit soort verhalen. Ook buiten het concentratiekamp duiken dieren op in talloze dagboeken, herinneringen, brieven en dagelijkse teksten. Maar in onderzoek naar het nationaalsocialisme verschenen ze tot nog toe hooguit als figuren. Hoewel historici sinds de jaren tachtig talloze domeinen hebben ontsloten van het dagelijkse leven in de nazitijd, van mode via sport tot de voedselvoorziening, de ambachtelijke sector en het gebruik van verdovende middelen, ging het tot nu toe zelden over dieren in het nationaalsocialisme.

De redenen daarvoor liggen voor de hand, zoals ook Mieke Roscher bevestigt, die aan de universiteit van Kassel de eerste en tot dusver enige leerstoel voor Human Animal Studies in Duitsland bekleedt. Onderzoekers van het nationaalsocialisme, vooral Duitse, zijn nog altijd huiverig voor dit onderwerp, 'omdat ze bang zijn dat de focus op dieren leidt tot het bagatelliseren van de menselijke slachtoffers'.²¹ Maar juist omdat deze schijnbaar 'onschuldige' geschiedenis van de dieren zo nauw samenhangt met zowel het dagelijkse leven onder het nationaalsocialisme als de nazi-ideologie, is ze zo relevant. Want ze laat bij uitstek zien hoezeer gevaarlijk gedachtegoed verankerd kan zijn in ideologisch onverdachte levenssferen en een stempel kan drukken op de samenleving. Wie nader kijkt naar hoe mensen in de jaren dertig en veertig met katten samenleefden, krijgt een inkijkje in de Duitse huiskamer – maar wordt ook rechtstreeks geconfronteerd met een volksnationaal-racistisch wereldbeeld dat het alledaagse leven diep doortrok. Wie onderzoek doet naar insecten in het nationaalsocialisme, komt vroeg of laat terecht in Duitse klaslokalen – en moet zich wel met 'zwarte pedagogiek' en 'sociaal darwinisme' gaan bezighouden. En wie wil uitzoeken wat de rol van varkens in deze tijd was, stuit op reclameaffiches van de levensmiddelenindustrie, op vroege vormen van circulaire economie, maar ook op rare uitwassen van de nazi-

ideologie. De verhalen over dieren staan haaks op veel bekende thema's van het nazi-onderzoek en bieden daardoor een vaak andere, grotendeels nieuwe, maar nooit banale kijk op het leven in het nationaalsocialisme.

In het spoor van de dieren

Niet overal was de terreur openlijk. Op veel plaatsen was het dagelijks leven eerder egaal grijs dan bruin. Maar dieren waren belangrijk in alle levenssferen, zoals uit de volgende hoofdstukken blijkt. In elk daarvan wordt met een diersoort een ander facet van het nationaalsocialisme behandeld. Bij de hond en zijn wilde voorvader de wolf kijken we naar de rassenleer, die laat zien hoezeer dagelijks leven, ideologie, politiek en 'wetenschap' met elkaar vervlochten waren. Aan de hand van het varken zien we niet alleen hoe belangrijk landbouwhuisdieren in de nazitijd waren; door zijn rol als belangrijkste vet- en vleesleverancier in de 'volksvoedselvoorziening' stond het centraal bij pogingen van de nationaalsocialisten om een staat te creëren die volledig onafhankelijk was van het buitenland en dat te bewijzen met een eigen 'arische oercultuur'. Wat voor ambivalente gevoelens huisdieren oproepen is vooral te zien aan de kat. Voor de een was het een 'Joods dier' dat zich niet liet temmen. Anderen prezen de kat als muizenjager en als 'hygiënisch helper van de volksgezondheid'. We komen in dit hoofdstuk verschillende kattenhouders tegen, zoals de taalkundige Victor Klemperer uit Dresden met zijn vrouw. Eerst vreest hij voor het leven van zijn kater Mujel. En al snel voor dat van hemzelf.

Dieren drukten ook een stempel op de pedagogiek en opvoeding van de jaren dertig en veertig. Hoe kleine kinderen al op oorlog en strijd werden voorbereid zien we aan de hand van zijderupsen en coloradokevers. Insecten, zo blijkt uit school- en kinderboeken, werden bovendien gebruikt om kinderen uit te leggen wat – en

vooral wie – volgens de nationaalsocialisten een ‘schadelijk individu’, ‘profiteur’ of ‘parasiet’ was.

Daarbij was er geen sprake van een uniforme ideologie. De willekeur waarmee wereldbeschouwelijke aspecten dan weer op deze, dan weer op die manier werden gecombineerd is duidelijk te zien aan de houding van de nationaalsocialisten tegenover de jacht: terwijl Hitler jagers belachelijk maakte als ‘groene vrijmetselaars’, kon rijksjachtmeester Hermann Göring zoals bekend geen genoeg krijgen van de jacht op trofeeën. Centraal in dit hoofdstuk staat het edelhert Raufbold, waarvan een standbeeld behouden is gebleven. Eenmaal ten prooi gevallen aan Görings trofeeënzucht trotseerde Raufbolds in brons gegoten evenbeeld de tijden en de twaalf jaar van het ‘duizendjarige rijk’ – net zoals Görings levensbeschouwelijk erfgoed tot op heden zijn stempel drukt op de jagerswereld.

Een terrein mag ten slotte niet ontbreken wanneer het gaat om de rol van dieren in het nationaalsocialisme: zonder miljoenen paarden was de Tweede Wereldoorlog, vooral de oostelijke veldtocht, onmogelijk geweest. In het laatste hoofdstuk gaan we mee met de trakehnerhengst Siegfried, die met zijn berijder in de zomer van 1941 deelnam aan de overval op de Sovjet-Unie en ook nog verder naar het oosten trok toen motoren en machines in de koude Russische winter al lang de geest hadden gegeven. In dit hoofdstuk wordt duidelijk hoe complex de symbolische betekenis van het paard was in het wereldbeeld van de nationaalsocialisten – en hoe lang de schaduw is die dit symbool ook in de Bondsrepubliek nog werpt.

Grenzen trekken

In *Minima Moralia – Reflecties uit het beschadigde leven*, een verzameling aforismen en korte essays, schrijft Theodor W. Adorno: ‘De verontwaardiging over begane wreedheden wordt des te geringer, hoe minder de slachtoffers lijken op de normale lezers (...).’ Hij

concludeerde daaruit: ‘Misschien is het maatschappelijke schematisme van de waarneming bij de antisemieten van dien aard dat ze de Joden in het algemeen niet als mensen zien. De steeds weer geuite bewering dat wilden, zwarten, Japanners op dieren lijken, bijvoorbeeld op apen, bevat al de sleutel tot de pogrom. Over de mogelijkheid daarvan wordt beslist op het moment waarop het oog van een dodelijk gewond dier de mens treft. De onbuigzaamheid waarmee hij deze blik miskent – “het is immers maar een dier” –, wordt onophoudelijk herhaald in de wreedheden tegen mensen, waarbij de daders het “maar een dier” telkens weer voor zichzelf moeten bevestigen, omdat ze het in het geval van het dier ook al nooit helemaal konden geloven.’²²

Voor Adorno weerspiegelde zich in de omgang met dieren ook de verhouding van mensen tegenover zichzelf. Daarom zeggen de geschiedenis van en de verhalen over dieren in het nationaalsocialisme niet alleen iets over hun tijd. Dieren leggen ook het mens- en wereldbeeld bloot dat deze tijd heeft voortgebracht, en zijn om die reden uiteindelijk veel meer dan zwijgende figuranten.

1

Bloedbanden

Ik heb mijn pijn een naam gegeven en noem haar ‘hond’.

Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*

Als uit het niets is de vreemdeling opgedoken, zo onverwachts dat hij hem eerst helemaal niet heeft gezien. Hij werd immers volledig in beslag genomen door een rat. Die heeft hij door greppels en onder prikkeldraadversperringen door achtervolgd. Op de een of andere manier moet hij daarbij zijn richtinggevoel zijn kwijtgeraakt en uiteindelijk, zonder het te merken, achter de vijandelijke linies zijn beland, waar nu opeens deze man voor hem staat. Als die hem vastgrijpt, bijt hij zo hard als hij kan. Maar de man laat niet los en sleept hem mee naar een donkere ruimte onder de grond, waar de lucht vochtig en koel is en het naar mens ruikt.

De vreemdeling is een drieëntwintigjarige Duitse soldaat eerste klas. Zoals altijd is hij ook op deze dag in het voorjaar van 1915 op weg naar zijn eenheid, het 16de Beierse reserve-infanterieregiment, dat zijn kamp heeft opgeslagen in de kelder van het kasteel van Fromelles in Noord-Frankrijk, op slechts enkele kilometers afstand van het westelijk front. De soldaat verbaast zich over de kleine overloper met de witte vacht en de zwarte vlek die over zijn linkeroor en -oog loopt. Omdat de hond uit de richting van de Britse stellingen is gekomen en op een Engelse foxterriër lijkt, noemt de soldaat hem Foxl.¹

Eenmaal in zijn kwartier aangekomen probeert hij Foxls vertrouwen te winnen met koekjes en chocola. De jongeman heeft kennelijk niet al te veel verstand van honden, anders had hij geweten dat chocola vergif is voor een hond, en zeker voor zo'n kleine hond al in kleine hoeveelheden dodelijk kan zijn. De theobromine in cacao-bonen leidt bij honden tot een verhoogde bloeddruk en vernauwde bloedvaten, wat tot krampen, hartritmestoornissen en uiteindelijk ademstilstand kan leiden. Maar het is oorlog, en de chocola die de soldaten in hun proviand hebben is van slechte kwaliteit, zodat hij (tot Foxls geluk) nauwelijks cacao bevat. Foxl laat zijn aanvankelijke schuwheid al snel varen. Geleidelijk aan went hij aan de rustige man die hem leert om over een touw te springen en ladders op en af te klimmen.

De soldaat dient als ordonnans; het is zijn taak om berichten van de regimentsstaf naar voren te brengen, naar de bataljonsstaven. 'Etappezwijn' noemen de soldaten aan het front zo iemand minachtend, omdat hij zich doorgaans in de achterste gedeelten van de loopgraven beweegt en zodoende de vijandelijke kogels en granaten kan ontlopen. Die benaming kwetst en irriteert hem dermate dat hij zich in later jaren altijd zal uitgeven voor dapper frontsoldaat en zijn uiterste best zal doen om elke twijfel aan zijn heldenmoed weg te nemen.

Het regiment is al meerdere malen verplaatst en Foxl is elke keer meegegaan. Inmiddels is hij een soort mascotte geworden, waarmee de mannen zich graag laten fotograferen. Als zijn soldaat uitrukt, blijft Foxl aangeliijnd achter in het kwartier en wacht geduldig tot hij terugkomt. Maar in het najaar van 1916 blijft hij langer weg dan anders.

Begin oktober hebben de soldaten stelling genomen tussen de stadjes Bapaume en Le Barque, ongeveer 15 kilometer ten noorden van de Somme. Sinds begin juli 1916 proberen Britse, Franse en Duitse eenheden elkaar daar te breken door middel van een uitputtingsslag. Als er vierenhalve maand later een einde komt aan

de gevechten zijn er aan beide kanten in totaal meer dan 1 miljoen militairen gesneuveld. Het is een van de bloedigste veldslagen van deze oorlog. Foxls soldaat heeft geluk en blijft in leven; al na drie dagen vechten heeft zich een granaatsplinter in zijn linkerdijsbeen geboord, wat hem een maand of twee in het lazaret in Beelitz bij Berlijn oplevert.²

Als hij begin maart 1917 bij de groep terugkeert, vertellen zijn kameraden hem dat de hond naar niemand wilde luisteren en zich nauwelijks liet aaien. Het vervult hem met trots dat Foxl alleen hem gehoorzaamt, want behalve de hond doet niemand dat. Voor zijn kameraden geldt de man als een einzelgänger, een zonderling, die niets geeft om hun schuine moppen en snoeverijen en liever achter zijn krant en zijn tekeningen kruipt of met zijn hond speelt. Foxl schijnt het enige levende wezen te zijn waarvoor hij genegenheid voelt.³

Voor veel soldaten die in deze oorlog vechten, zijn honden belangrijke kameraden en goede vrienden geworden, omdat ze meteen ruiken dat er gifgas de loopgraven binnenstroomt en de mannen op tijd waarschuwen, of omdat ze berichten naar het front brengen en gewonden in het niemandsland tussen de linies opsporen. Of omdat ze de soldaten troost bieden. Voor velen van hen lijken honden boodschappers uit een betere wereld, die hun meer hoop bieden dan alle opbeurende brieven van thuis en oproepen om door te vechten van hun superieuren.⁴ In een ooggetuigenverslag van het Italiaanse front schrijft de Oostenrijkse soldaat Robert Hohlbaum van het Keizerlijk en Koninklijk Leger: 'In de dagen dat de wereld wankelde heeft een lief hondenblafje ons meer gegeven dan de wijze woorden van de mens.'⁵

Ook onze jonge soldaat kan zich een leven zonder zijn Foxl niet meer voorstellen. Op een dag, als de oorlog voorbij is en hij nog leeft, wil hij een teefje voor de hond laten komen. Maar vooralsnog zijn ze ergens in het achterland van het westelijk front en delen ze veldbed en vreten. Zo verstrijken tweeënhalf jaar, een periode

waarin Foxl hem vergezelt op zijn mars door Noord-Frankrijk en België. Af en toe jaagt de hond nog achter een rat aan, maar na afloop komt hij altijd bij hem terug. Tot die dag in augustus 1917.

Het regiment moet opnieuw worden verplaatst, het gaat per trein richting de Elzas, als Foxl opeens van de aardbodem verdwenen lijkt. Meteen heeft de soldaat een vermoeden. Kort daarvoor had een spoormedewerker 200 mark voor de hond geboden. Maar de soldaat had het bod verontwaardigd afgeslagen: 'Al gaf u me 200.000 mark, dan kreeg u hem nog niet!'

Hij weet zeker dat die 'klootzak' hem gestolen heeft. Maar hij heeft geen tijd om Foxl te zoeken, zijn eenheid heeft zich al in beweging gezet, hij heeft een lange voetmars voor de boeg. Met het gevoel zijn trouwste metgezel te hebben verloren en er niets aan te kunnen doen, zet ook hij zich in beweging en probeert Foxl achter zich te laten. Geen oorlogsoffer gaat hem zo aan het hart als het verlies van zijn hond.

Hitlers honden

Wat er van Foxl geworden is, zal Adolf Hitler nooit weten. Zoals bekend zal hijzelf na de oorlog terugkeren naar zijn gekozen thuisstad München, waar hij na een korte periode van politieke richtingloosheid radicaliseert en in 1920 een van de oprichters wordt van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP). Na de mislukte coup poging tegen de Beierse deelstaatregering in november 1923 belandt hij een paar maanden in de gevangenis. Onderschat door zijn tegenstanders en gesteund door bereidwillige helpers lukt het hem vervolgens om zo hoog op te klimmen dat hij al gauw niet alleen door een hond, maar door vrijwel een heel volk achterna gelopen wordt.⁶

Eind januari 1942 zit Adolf Hitler met zijn gevolg in de Wolfschanze, zijn hoofdkwartier diep in Oost-Pruisen, zoals hij 's nachts

zo vaak doet, en vertelt over het verlies van zijn eerste hond Foxl.⁷ Rond deze tijd worden de eerste dwangarbeiders uit de Sovjet-Unie naar Duitsland overgebracht. Van de geschatte 5 miljoen Russische Joden zijn er al 500.000 doodgeschoten door de zogenaamde *Einsatzgruppen* van het Reichssicherheitshauptamt, de overkoepelende veiligheidsdienst.⁸ Slechts een paar dagen daarvoor, op 20 januari, hebben vijftien hooggeplaatste leden van de ss en diverse overheidsinstanties elkaar rond het middaguur getroffen in een villa aan de Grote Wannsee in het zuidwesten van Berlijn voor een ‘bespreking met aansluitend ontbijt’, zoals in de uitnodiging stond. Voordat ze aan tafel gingen stonden ‘vragen betreffende de definitieve oplossing van het Joodse vraagstuk’ op de agenda. In heel Europa hebben de nationaalsocialistische bureaucraten in totaal 11 miljoen mensen geregistreerd.⁹ De massamoord op de Joden is al in volle gang.

Hoewel Hitler niet aanwezig is bij deze bijeenkomst over de volkerenmoord, is hij steeds uitstekend geïnformeerd over alle maatregelen en geeft hij zijn goedkeuring aan het vervolg.¹⁰ Hij laat er geen enkele twijfel over bestaan dat de genomen stappen helemaal in lijn zijn met zijn plannen: ‘Ze kunnen maar het best naar Rusland gaan. Ik heb geen medelijden met Joden,’ zegt hij ongeveer een week na de conferentie tijdens de zoveelste nachtelijke bespreking in de Wolfsschanze.¹¹ Hier, in de vertrouwde omgeving van zijn hoofdkwartier, waar de oorlog nog ver weg is en niemand hem in de rede valt, praat hij het liefst over zijn gemoedsgesteldheid, en vertelt hij over Foxl, Muck, Blondi en de andere honden die hij heeft gehad.

Dat zijn er dan al een heleboel geweest, maar hoeveel het er uiteindelijk geworden zijn is niet met zekerheid te zeggen, omdat de bronnen elkaar tegenspreken en Hitler bovendien meerdere honden dezelfde naam geeft. Hij noemt drie reuen Wolf en drie teefjes Blondi. Op dat moment heeft hij drie honden tegelijk. Tussen 1922 en 1945 houdt hij in totaal waarschijnlijk dertien dieren, op één na allemaal herdershonden, om van de vele honden die hij bij bijzon-

dere gelegenheden cadeau doet aan partijleden en strijdmakkers nog maar te zwijgen.¹²

Hitler beschrijft zichzelf als dierenliefhebber, maar toch kun je afvragen of hij daadwerkelijk een hondenvriend is in de ware zin van het woord.¹³ ‘Hond’ is een van de scheldwoorden die hij het meest gebruikt, of het nu is tijdens zijn woedende, nachtelijke monologen of in de dreigende taal die hij tegen zijn vijanden uitslaat. Al in 1923 heeft hij in de *Völkischer Beobachter*, de partijkrant van de nationaalsocialisten, verkondigd dat hij ‘liever een dode Achilles dan een levende hond’ wil zijn.¹⁴ Bovendien is ‘hond’ voor hem niet zomaar ‘hond’. Hij hecht heel veel waarde aan raszuiverheid, hoewel hij veel rassen principieel van de hand wijst. Hij houdt niet van bulldoggen en boxers. Bij teckels, die oorspronkelijk werden gefokt om op dassen te jagen en die op eigen houtje tot in de burcht te achtervolgen, heeft hij een hekel aan de typische karaktertrek van het ras: ze zijn hem te eigenwijs. Hitler houdt van honden die geen al te sterke eigen wil hebben, die onmiddellijk gehoorzamen en volgbaar zijn. Van alle hondenrassen is hij vooral erg gesteld op de Duitse herder.

Terwijl de nationaalsocialisten Joden, Sinti en Roma tot Untermenschen verklaarden, en mensen met een beperking tot ‘levensonwaardig leven’, verhieven ze enkele dieren tot Herrentiere, waaronder de hond.¹⁵ Alles wat niet met hun waarden overeenkwam, wat volgens hen als rasvreemd, ontaard, of ziek moest worden beschouwd, probeerden ze uit te roeien.¹⁶ Hoe sterk ze zich daarbij oriënteerden op de dierfokkerij is misschien nergens zo duidelijk te zien als in het geval van de Duitse herdershond.¹⁷ Maar die ontwikkeling begon niet pas in de jaren dertig. Om dit te begrijpen is het de moeite waard om verder terug te kijken in de geschiedenis van de relatie tussen mens en hond.